

Роксанда Пејовић

САГЛЕДАВАЊЕ МУЗИЧКИХ ИНСТРУМЕНАТА НА СПОМЕНИЦИМА СРПСКИХ СРЕДЊОВЕКОВНИХ ВЛАДАРА У ОРИЈЕНТАЛНОМ И ЗАПАДНОЕВРОПСКОМ ОКРУЖЕЊУ

Апстракт: Приликом сагледавања места музичких инструмената у уметности средњовековне Србије, у чланку се разматра однос према Оријенту и западној Европи на примерима представа идиофонних, мембранофонних, кордофонних и аерофонних инструмената у српским средњовековним ликовним споменицима: живописима, минијатурама, иконама и скулптуралној декорацији. Музички инструменти који су приспели са Истока имали су претежно неизмењене облике у којима су се користили у дугом временском периоду, а они који су се угледали на западну Европу, понављали су поглавито средњовековне или ренесансне форме.

Поједина кротала и тасови, гудачки инструменти и S-трубе могли су се наћи и на Истоку и на Западу, већина мембранофонних инструмената је, изузев бољанског тамбурина, оријенталног порекла, а лире и ангуларне харфе блиске су античкој традицији. Гудачки инструменти, псалтериони, лауте, харфе, кратки рогови, бусине и шалмаји имају оријенталне облике, а било је музичких инструмената из тих истих породица који су прихватили западноевропске форме.

Кључне речи: музички инструменти, идиофони, мембранофони, гудачки инструменти, жичани инструменти, Оријент (Исток), Запад.

Приликом сагледавања места музичких инструмената у уметности средњовековне Србије, пратићемо и разматрати однос према Оријенту и западној Европи на примерима ликовних представа идиофонних, мембранофонних, кордофонних и аерофонних инструмената на српским средњовековним живописима, минијатурама, иконама и скулптуралној декорацији.

Обе врсте невеликог броја идиофона, заступљених у средњовековној уметности у Србији, имају аналогije и са одговарајућим инструментима Истока, и са онима на Западу. Њихов облик није у историјском развоју претрпео особите измене – врсте кротала из средњовековне Србије било је у старом Египту и Грчкој, затим у средњовековној Кини и у европском средњем веку.

Пореклом из Азије, тасови су уобичајених, осредњих димензија, одговарајући и ренесансним тасовима западне Европе који не прелазе ширину од 25 cm и идентични су инструментима турске војске из XVII века. Саксову (Curt Sachs) тезу да их западњачке минијатуре приказују до XV века, а да касније изгледају заборављени све до турских ратова

XVII века¹, допуњујемо представама на средњовековном живопису у Србији од краја XIII до средине XIV века и само по једним примером из XV и XVI века. Они се готово неизмењено јављају током четири века, нарочито на сцени *Руѓање Христју*. Живопис на коме су представљени тасови показује разнолике узоре, од античких до западноевропских и оријенталних, те не може помоћи приликом утврђивања њиховог порекла у средњовековној Србији.

Већина мембранофоних инструмената на споменицима средњовековне Србије показује оријенталне утицаје. Српско-македонски таламбаси припадају типу персијско-арапског *naqqara*, инструмената бакарног, ређе дрвеног корпуса који су употребљавани у паровима. На средњовековним фрескама Србије приказани су од половине XIV века до половине XVIII века, задржавајући осредњу или мању, изузетно и већу форму оријенталних таламбаса, док су западноевропски примери најчешће још већи. Као код абисинског *nagarita*, тако се и код јужнословенских таламбаса појављују парови различите величине, од којих је леви већи, а десни мањи.²

За разлику од западноевропских таламбаса, чији су стални пратиоци биле трубе, српски средњовековни инструменти ове породице приказани су истовремено са рогом, бусином или савијеном трубом. Нису третирани као симбол аристократије, већ су, супротно узорима уметности западне Европе, у рукама народних свирача. На споменицима средњовековне Србије таламбаси нису на леђима коња, као у војној музици Оријента.

Полазимо од претпоставке да су бубњеве типични инструменти у уметности средњовековне Србије, покушавајући да за ово мишљење нађемо оправдање у средњовековној уметности Византије, исламског света и Европе. Знајући да је порекло већине средњовековних инструмената оријентално, очекујемо, у односу на бубњеве, паралеле са сродним облицима азијског подручја. Има их и сродних са формама средње величине у уметности на тлу Србије и Македоније³, а наилазимо и на бубњеве са V-тракама на индуским минијатурама и у живопису на тлу средњовековне Србије, као и на готово идентичне кукасте маљице представљене на старим индуским и камбоџанским рељефима.⁴

¹ Curt Sachs, *Real-Lexikon der Musikinstrumente*, New York, 1964, 43.

² Исти, *The History of Musical Instruments*, New York, 1940, 329; Karl Geiringer, *Musical Instruments, their History in Western Culture from the Stone Age to the Present*, New York, 1945, 82.

³ Henry Farmer, *Islam. Musikgeschichte in Bildern, III, Musik des Mittelalters und der Renaissance/Lieferung 2*, Leipzig, 1966, ill. 76.

⁴ Robert Haas, *Aufführungspraxis. Handbuch der Musikwissenschaft*, Wildpark-Potsdam, ill. 1; Curt Sachs, *Handbuch der Musikinstrumentenkunde*, Leipzig, 1920, 100.

Најближи средњовековним источнобалканским бубњевима заправо су бубњеви који су употребљавани у турској војној музици XVII века, како по облику, величини и начину везивања трака, тако и по маљицама неједнаке величине.⁵ Међутим, у Турској се већ у XVI веку јављају и плитки бубњеви, док за средњовековно и касније српско-македонско подручје остаје карактеристична форма дубљих бубњева.

Како византијски средњи век траје истовремено са европском ренесансом, то се могу начинити паралеле са бубњевима из истог временског, али различитог стилског периода, византијског и западноевропског културног круга. Ренесансни, па и каснији бубњеви у већини случајева су велики или мали таламбаси и мали добоши, дакле по типу друкчији од оних у уметности Србије и Македоније, али понекад са истим начином везивања и готово редовно маљицама исте величине. Могу се, међутим, наћи и бубњеви чији је корпус сличан средњовековним инструментима ове породице у Србији и Македонији.

Дарабука у *Српској Александрици* (крај XIV века) и други инструменти илустровани на Александровој гозби указују на присуство ислама.⁶

Појава даира у манастирима XVI и XVIII века везана је за доба турске доминације, али и за продор западноевропских утицаја, пошто тамбурин у Бођанима (1737) својим обликом упућује на западноевропске утицаје. Очекивао се, међутим, с обзиром на дугу турску владавину и улогу коју су имале у уметности ренесансе⁷, већи број њихових приказа, особито од XV века.

Лире и ангуларне харфе најближе су античкој традицији од кордофоних инструмената у средњовековној Србији, пошто су остали инструменти показали или типичне форме европских или карактеристичне облике оријенталних инструмената, чак и оних који се не појављују у европском средњем веку.

Као и у западноевропском средњем веку, тако су и за византијски огранак уметничких споменика рађених за српске владаре карактеристични разнолики гудачки инструменти, бројнији у турском периоду. Полазећи од њихових елемената, могу се повући паралеле са инструментима одговарајуће породице различитих подручја, у погледу величине или облика корпуса, облика врата или резонаторских отвора, броја жица и начина свирања. Док су у западноевропској уметности

⁵ Henry Farmer, *Turkish Instruments of Music in the Seventeenth Century*, Glasgow, 1937, 47.

⁶ Музичари на воденом сату, *Тутуб ал-Газарија* (XIV век), Музеј лепих уметности у Бостону.

⁷ Victor Ravizza, *Das instrumentale Ensemble von 1400–1550 in Italien*, Publikationen der schweizerischen Musikforschenden Gesellschaft, Serie II, vol. 21, Bern und Stuttgart, 1970, 15.

виеле често блиске данашњој виолини, примери у средњовековној Србији показују једноставније облике који, с једне стране, нису далеко од оријенталних, а, са друге, имају сличности и са неким западноевропским облицима.

Дечански (1335–1350) гудачки инструмент има сродности са инструментима из латинских средњовековних рукописа⁸ – Дечане су, уосталом, радили приморски мајстори.

Каленићки гудачки инструмент (крајем прве или у другој деценији XV века) сродан је ребеку у односу на облик корпуса и врата, затим повијену, срполику главу са чивијима, као и број жица. Три жице су код ових инструмената обично интониране на g_1 , d_1 , и a_1 . Звук је снажан и опор. Каленићка фидула, такође, подсећа на исламске лауте без резонаторских отвора и са чивијама на преломљеном врату. Мада је и на западном подручју ребек држан у оријенталној позицији, у Каленићу то није случај. Историчари уметности се не слажу око порекла каленићке пластике, а музички инструмент упућује на оријенталне узоре.

Док је каленићком ребеку сличан по облику и држању инструмент из Полошког (1609), слепчанском гудачу (XVI век) близак је инструмент који се назива *gīžak* округлог корпуса, са ножицом од метала, предњим делом тела превученим животињском кожом, дугим вратом од дрвета и двема жицама.⁹ Сличне гудачке инструменте крушколиког тела, врата два пута дужег од корпуса, са 1–2 жице, налазимо и у византијском XVIII веку.¹⁰ Начин свирања на инструменту у Слеччи је оријенталан, као на виолончелу, док је у Трескавцу (XVI век) као на виолини. Уосталом, фидула из Трескавца је од свих српско-македонских гудачких инструмената и по облику најближа виолини. Сличан начин уметничког обликовања инструмента среће се, међутим, и у облицима лаута X века. Као и виеле из првих српских штампаних књига, тако је поменута фидула и по облику корпуса и по облику главе из породице лира *da braccio*, али су резонаторски отвори друкчији.¹¹

Два музичка инструмента у псалтирима из штампарија Јеролима Загуровића и Бартола Гинамија настали 1569. и 1638. године, показују како присуство традиције, тако и елементе нових стремљења. То су

⁸ Curt Sachs, *The History...*, New York, 1940, tab. XV.

⁹ H. Farmer, *op.cit.*, p. 98, ill. 85.

¹⁰ Gabriel Millet, *Monuments de l'Athos*, I, *Les peintures*, Paris, 1927, tab. 263, ill. 2.

¹¹ Врсту фидуле из Трескавца налазимо на инструменту представљеном на клупи San Leonarda in Arcetri у Фиренци X века и на минијатурама XIII века, а такође и на ренесансним споменицима (минијатура XIII века публикована је у: M. Pincherle, *Histoire illustrée de la musique*, Lausanne, 1959, 17, а остали инструменти у делу: Curt Sachs, *The History...*, tab. XVI a, XVIII b).

гудачки инструменти који се појављују у прелазном периоду између старе фидуле и виоле *da braccio*. Ниједан нема на спољашњем делу корпуса удубљења карактеристична за лире или виоле. По овоме су у средњовековној традицији, мада по другим формалним елементима указују на ренесансне инструменте. Глава првог је, изгледа, ближа виоли *da braccio*, а глава другог наликује лири *da braccio*. Како су, вероватно, аутори рукописа Гаврила Тројичанина (1643) и Гинамије-ве штампане књиге имали заједнички или сличан узор у сцени Давида на престолу, то је и гудачки инструмент из псалтира могао да буде под утицајем гудача из штампарије Гинамија. Судећи по кружном, односно јајастом корпусу и дугом врату, најближе су фидулама са ножицом и две жице које су распрострањене по исламском свету. То је врста *kāmanġa a' ġūz*¹² храпавог, промуклог звука. Сакс их не помиње у поглављу о европским средњовековним инструментима. Како је, међутим, ових инструмената било већ у XI и XII веку у Византији, вероватно је да су се могли појавити и у средњовековној Србији.

Гудачки инструмент са иконе из Кучевишта (почетак XVII века) близак је инструментима на раним средњовековним споменицима, али и негдашњем виолончелу са слика фламанских мајстора. Не може се ни по чему другом упоредити са савршенијим облицима барокних гудача већих облика, пошто има форму средњовековне фидуле. Чак му је и глава за чивије у виду тролиста, као у византијске лире, а превучен је животињском кожом као кемење. Већих је димензија од уобичајених средњовековних фидула и друкчијег начина држања.

Гудачки инструменти приказани у византијском сликарству XVI века аналогни су кучевишком и смедеревском (шездесете године XVI века) гудачком инструменту. Завршеци њихових дугих вратова нису исти, али својим обликом указују на пандору (смедеревски инструмент) и византијску лиру (кучевишки гудач).

Да ли је мањи број жица на псалтерионима са споменика средњовековне Србије него на истим инструментима средњовековног Истока и Запада последица непрецизних цртежа мајстора који су их сликали? Да ли је разнолики начин затезања жица такође резултат немарности средњовековних сликара?

Правоугаони псалтериони припадају типу раних византијских и врсти *nuzha* псалтериона који се јављају у исламској уметности. У средњовековној уметности у Србији нису двоструко дужи од трапезастих, као што је случај са реалном величином *nuzha* инструмента, већ су приближно њихове величине. Чак има и мањих примера (други од два псалтериона *Београдског љисалтира* (1627–1630) са илустрације *150. љисалма*). Сматрало се да је њихов звук исто тако умилан као и звук харфе.

¹² Curt Sachs, *The History...*, 255; Henry Farmer, *Islam...*, 112, ill. 107.

У западноевропској уметничкој музици правоугаони псалтериони приказивани су до XVI века – после 1300. године били су чешћи на европском југу, док је дулцимера било на северу¹³, а срећу се и у облицима сличним српско-македонским.¹⁴ Већи број аналогича може се наћи између правоугаоних псалтериона српско-македонског и исламског подручја¹⁵, а такође између трапезастих примера српске и западне уметности средњег века.¹⁶ Првенствено су везани за илустрације псалама, а такође и за сцене које се дешавају унутар неке просторије (*Стихира Јована Дамаскина на Усијење, Свадба у Кани*), мада их има и на једном приказу сцене *Руѓање Христју*.

Величина трапезастих и трапезоидних псалтериона одговара приближно димензијама уобичајених облика квануна, чија је основица од 75 cm до 1 m, висина 33–34 cm, а дебљина корпуса 2,5–5 cm. Ни на једном псалтериону на тлу Србије и Македоније нема двоструких или троструких жица као у другим средњовековним земљама.

Приказане у српској уметности тек у првој половини XVII века, лире су у западној Европи имале своју дугу историју од раног средњег века.

Лауте љевишког типа (1307–1309) постојале су и на Оријенту¹⁷, и у ренесансној уметности западне Европе, а лауте металног и деликатног звука, малог, полукружног или јајастог тела, дугог и узаног врата, чијих је пет жица причвршћено за украшено дугме, сродне су лаутама из породице *koruz*, односно турске пандоре, чији описи одговарају Саксовој дескрипцији танбура или пандура.¹⁸

Сигурно је да се у доба када су илуминиране у *Београдском њсалтиру* (сцена 150. *Њсалма*), мале лауте, које одговарају европским средњовековним лаутама са портала и минијатура, нису употребљавале у

¹³ Ibidem, 292.

¹⁴ Као пример може да послужи псалтерион из 1340. на илустрацији Александровог романа из оксфордске Бодлејане бр. 264 (Henry Bessler, *Musik des Mittelalters und der Renaissance. Handbuch der Musikwissenschaft*, Wildpark-Potsdam, ill. 34).

¹⁵ Henry Farmer, *Islam...*, ill. 34, 96, 82, 89.

¹⁶ Сличан лесновском трапезастом и кучевићком псалтериону јесте псалтерион из катедрале у Венцони, XIV век (Kathi Meyer-Baer, *Music of the Spheres and the Dance of Death. Studies in Musical Iconology*, Princeton, New Jersey, 1970, ill. 69). Постоји сродност између средњовековних псалтериона Србије и Македоније и ренесансних псалтериона трапезастог облика у Хрватској (Koraljka Kos, *Muzički instrumenti u srednjovjekovnoj likovnoj umjetnosti Hrvatske*, Zagreb, 1969, sl. 73).

¹⁷ Kitāb al-bulhān-и са краја XIV века; на илустрацији пролећа представљен је младић у пролећном пејзажу како свира у крушколики *tunbur*, са дугим вратом, два резонаторска отвора, две жице и две чивије.

¹⁸ Curt Sachs, *Real-Lexicon...*, 375.

западноевропској пракси. У српској средњовековној уметности среће се и једна форма лауте неуобичајена за европски и средњоазијски средњи век, пошто су биле у употреби у централној и источној Азији: две равне, неизбочене странице повезане су узаном страницом, као на данашњој гитари; кратак врат, са десет пражиха, одвојен је од корпуса; на инструменту који има хватаљку и две свилене двоструке жице штимоване у квинти, свира се помоћу плектрона.¹⁹ Смедеревска лаута, међутим, припада инструментима сродним ренесансним лаутама.²⁰

Позната још из прастарих времена, харфа је код разних народа и у различито доба имала разнолике облике. Ангуларна харфа појавила се у сумерсковавилонској култури, а налазили смо је у античкој Асирији и Грчкој, у старој Кореји, источном Туркестану (у I веку н.е.), у исламској култури, на споменицима иранске уметности и Египта у временском распону од 600. године до XIV века, као и у средњовековној Шпанији (1283. године).²¹

Харфа у Богородици Љевишкој и охридској Светој Софији (XIV век) готово је идентична асирској, како по облику и броју жица, тако и по начину држања. Сакс је био мишљења да је харфа била једини инструмент Блиског истока који није дошао у средњовековну Европу²², али пример љевишке харфе указује на могуће узоре са тог истог простора. Како је живопис Богородице Љевишке настао под утицајем дворске цариградске школе, претпоставља се да су и харфе са сцене *Стихуре Јована Дамаскина на Успјење* у овом истом манастиру мајстори живописа могли да виде у азијским земљама. С друге стране, девојке обучене у античке хаљине могле су да држе и античке инструменте. Реалистички елементи који се приписују овим фрескама виде се и у тачно и детаљно описаним музичким инструментима.

Други тип средњовековне харфе са минијатура српске средњовековне уметности постојао је у скандинавским земљама, а одатле се проширио на територију Енглеске и Ирске, добивши у XI веку специфичне форме клерсича (*clairseach*), док је као китара англика (*cithara anglica*) освојила области Средње и Јужне Европе. Једна од типичних европских средњовековних одлика види се и у постојању стуба којег нема у ваневропским харфама.²³

¹⁹ Исти, *The History....*, 218.

²⁰ Kathi Meyer-Baer, *Music of the Spheres...*, ill. 37; Reinhold Hammerstein, *Die Musik der Engel*, Bern und München, 1962, ill. 7; Frank Harrison and Joan Rimmer, *European Musical Instruments*, London, 1964, ill. 81.

²¹ Curt Sachs, *Real-Lexicon....*, 177–178.

²² Curt Sachs, *The History....*, 259.

²³ Исти, *Real-Lexicon....*, 178.

Примери најближи харфи из *Минхенског псалтира* (1370 – 1390) налазе се у француским и енглеским рукописима XII века.²⁴ Столеће у коме се јавља представља временску границу после које се овакве врсте харфи нису често приказивале на уметничким споменицима.

Пошто је харфа у *Београдском псалтиру* исликана у раном XVII веку, то је, поред рукописног узора, уметник могао да има пред очима готске или ренесансне инструменте ове породице. Ипак, како наћи пандан харфе у овом псалтиру када је непрецизно и непотпуно приказана. Ништа се јасно не види, изузев неколико жица.

Дуги рогови су углавном везани за средњи век.²⁵ Нису карактеристични за античко доба, а готово да и не постоје на споменицима исламске уметности. Ни уметност западне Европе не може се похвалити нарочитим бројем дугих рогова, осим на раносредњовековним минијатурама и романској пластици. Нагоричински рогови (1317–1318) имају велике сродности са сликарством на западноевропским минијатурама²⁶ и са неким роговима на пољској минијатури.²⁷ Необични начин држања дечанског рога (сцена *Руѓања Христју*) није усамљен.²⁸ Рогови из Грачанице (око 1321) и Дечана (*Страшни суд*) блиски су инструментима са минијатура IX века који немају широко звоно, наиме роговима из *Уирехтског псалтира* и инструментима у лондонском Британском музеју,²⁹ затим роговима на пољским минијатурама³⁰ итд.

Кратак рог из *Мирослављевог јеванђеља* (око 1180) има блиске паралеле са роговима који могу да имају и виткије, елегантније пропорције³¹, а рог из *Хиландарског јеванђелистара* (последња четвртина XIII века) сродан је нешто ширим и масивнијим роговима XIII века,

²⁴ Ближа је харфи са минијатуре из Маршиенеса зато што им се валовити врат завршава лављом главом, а стуб је прав. Мање је сродна харфи у *Енглеском псалтиру* из Хилдесхајма, насталом у XII веку, пошто је оване стуб повијен. Врло је блиска и харфи са енглеске минијатуре раног XIII века (W. Bachmann, *Die Anfänge des Streichinstrumentenspiels*, Leipzig, 1964, ill. 35, 51, 53).

²⁵ Треба обратити пажњу на два масивна рога из X века нађена у Црном гробу у Чернигову, на тлу Русије (*Geschichte der russischen Kunst*, I, Dresden, 1957, ill. 156, 157).

²⁶ E. Buhle, op.cit, tab. 2.

²⁷ Декорација унутрашње насловне стране дела З. Розанова, *Muzyka w miniaturze polskiej. Polskie Wydawnictwo Muzyczne*, Krakow, 1965, ill. 25.

²⁸ Jerzy Banach, *Tematy muzyczne w plastyce polskiej*, Krakow, 1956, ill. 37.

²⁹ K. Meyer-Baer, op.cit., 174; E. Buhle, op.cit., tab. 2.

³⁰ Z. Rozanow, op. cit.

³¹ F. Harrison and J. Rimmer, *European Musical Instruments*, London, 1964, ill. 39 g; E. Buhle, *Die musikalischen Instrumente in den Miniaturen des frühen Mittelalters*, I, *Die Blasinstrumente*, Leipzig, 1903, tab. 3. Реч је о роговима из XII века.

па чак и онима на споменицима ранијих времена.³² Бођански рог налази се у рукама свирача са чалмом, што би могло да указује на турске утицаје³³, а још један, савијен рог у овом истом манастиру, сличан је рогу који је Виљем Бул (William Bull), краљевски трубач из Лондона, градитељ труба и хорни, израдио 1699. године.

На ирској минијатури из VIII века приказана је права метална труба без звонастог завршетка – то је, очигледно, била, дегенерисана римска туба. Овом инструменту сличне су тубе са минијатура и рељефа XII века³⁴, а касније паралеле није могуће начинити са западно-европским споменицима. Нису честе ни у исламској уметности, ни на српско-македонском тлу.

Раноренесансне италијанске бусине дуже су од средњовековних у Србији и друкчијег су, углавном ширег левка, али им је по облику блиска смедеревска бусина из шездесетих година XVI века, док бођанска бусина упућује на паралелу са одговарајућим инструментима на италокритским иконама. Исламске бусине су или краће, са ширим, левкастим отвором, или су са друкчије распоређеним прстеновима, мада у основи показују облике сличне инструментима из Леснова (1349).

Међу дувачким инструментима претежно турског периода има и таквих који су се појавили у ренесанси, понекад живописани у примитивнијем виду од западноевропских узора. Овој групи припада S-труба, претеча данашњих труба и тромбона. Док су понеки музички инструменти чекали и по два века да буду представљени у српском средњовековном сликарству, савијене, односно S-трубе убрзо су појави у уметности западне Европе приказане и на тлу Балкана, већ у доба ране пиктуралне представе тромбона на слици Италијана Ђованија (Giovanni,+1495).³⁵ Кривуља инструмента може бити само назначена на западноевропским споменицима³⁶ или да буде изразито двоструко повијена.³⁷ Како је израстање S-труба у савршеније облике на

³² Ради се о минијатурама XIII века из цитираног дела Е. Buhle-а. Такође о музичким инструментима који се могу видети у: Н. Bessler, *Musik des Mittelalters...*, ill. 40; W. Bachmann, *Die Anfänge...*, ill. 26; F. Harrison and J. Rimmer, *European...*, ill. 32.

³³ Инструмент налик на лесновски живописан је на Атосу (G. Millet, *Monuments...*, tab. 171), док бођански има сродности са раније насталим рогом на реликвијару Светог Јована Новог из XV века који се чува у Путни (N. Jorga, *Les art mineurs en Roumanie*, I, Bucarest, 1934, ill. 59).

³⁴ *Историја руског уметности*, III, Москва, 1954, 251; G. Millet, *Monuments de l'Athos...*, tab. 126, ill.4; tab. 226, ill. 1.

³⁵ Curt Sachs, *The History...*, 326.

³⁶ F. Harrison and J. Rimmer, *op.cit.*, ill. 71.

³⁷ *Ibidem*, ill. 75 a, 60, 95.

Западу текло релативно брзо, тим су занимљивије форме које су се дуго задржале у српској средњовековној уметности.

Пошто се живопис манастира Никите (последње године XV века) и Поганова (1499) везује за утицаје италијанске ренесансе, то се и прва појава S-трубе у средњовековној Србији може приписати истим узорима, а пошто се утицаји западноевропске уметности осећају и у сликарству Месића (1743), претпоставља се да је и живописац овог манастира, сликајући S-трубе, могао да има пред очима барокне или неке друге старије иконографске теме које су биле претрпеле исте утицаје. Познато је, такође, да су S-трубе коришћене у турској војној музици.

У поређењу са породицама других инструмената, број флаута у европском средњем веку није велики. Флаутама грубље израде у средњовековној Србији, често везаним за сцену *Христовог рођења*³⁸, блиске су невелике западноевропске флауте, особито оне у које свира бубњар, иако на споменицима рађеним за српске владаре флауте нису приказиване у рукама бубњара. Флаутама исламског подручја у које се свира искошено, међутим, аналогни су нешто дужи инструменти ове породице који се појављују у Србији у XV веку и турском периоду.³⁹ Блок-флаута у Бођанима указује на сродност са западноевропским инструментима.

Број двоструких флаута у средњовековној уметности није мали, особито на минијатурама, али оне нису типичне за византијски инструментаријум.⁴⁰ У средњем веку у Србији сачуван је само један примерак овог инструмента у манастиру Градац (последње године XIII века). Било да припадају породици флаута, било обоа или кларинета, а можда и диаулоса, њихово порекло је античко или оријентално⁴¹, што потврђује и градачки живопис, који је у античким традицијама. Ова двострука флаута показује и многе заједничке одлике са двоструким флаутама и обоама различитих доба и народа. Можда су мале димензије насликаног диаулоса на грчкој вази из V–VI века пре н. е. условиле привидну идентичност са градачком двоструком флаутом.⁴² Сродна је и андалузијским примерима двоструких свирала.

³⁸ G. Millet, *Recherches...*, 93–97, 114–115.

³⁹ H. G. Farmer, *op. cit.*, ill. 110, 111.

⁴⁰ *Propyläen Kunstgeschichte*, VI, Berlin, 1929, tab. V.

⁴¹ E. Buhle сматра да су античког порекла (*Die musikalischen Instrumente in den Miniaturen des frühen Mittelalters...*, 38), а A. Buchner претпоставља, по аварској двострукој флаути, односно свирали ископаног поред Јаношија у Мађарској 1933, да су оријенталног порекла, те да многе илустрације двоструких дувача за које се сматрало да показују антички аулос, у ствари приказују двоструки кларинет који је дошао са Оријента (*Musical Instruments through the Ages*, London, 1964, 23).

⁴² У поређењу градачке двоструке флауте са сличним инструментом из рукописа XII века који се чува у Ватиканском музеју види се да градачки инструмент

Мада се због непрецизно сачуваних примерака не могу правити паралеле између попречне флауте са једнокрилних врата Николе Болничког из Охрида (средина XIV века) и инструмената са споменика других земаља, указујемо на сродност са попречним флаутама рано-средњовековних споменика.⁴³ Међутим, попречна флаута у Бођанима, знатно масивнија од попречних флаута барокног доба, оставља утисак блок-флауте, уклапајући се у инструментаријум који се јавио у уметности и пракси западне Европе.

Већина каснијих шалмаја у средњовековној српској уметности припада породици персијске, арапске, турске, курдске и јужнословенске зурне, односно арапског замра, инструмента који је Европа упознала у средњем веку.⁴⁴ Шалмаји већег звонастог левка, са седам рупица на предњој и једном на задњој страни, са малим рупицама за штимовање на левку, као и металном плочицом код језичка, могу се видети на живопису турског периода, те се везују за турске, односно азијатске утицаје који су дошли преко „живих инструмената“. Ипак, примери ових инструмената одступају од овог облика у појединим елементима. Бањански (1549) је краћи и здепастији, а радијевићки (1644–1654) дужи и ширег левка. Овим инструментима нису слични сви примери средњовековних западноевропских шалмаја, али су им готово идентични ренесансни шалмаји.⁴⁵ Исламски шалмаји показују сродности са инструментима из Зрза и Благовештења Рудничког (тридесете године XVII века).⁴⁶

У српској средњовековној уметности шалмаји се не приказују као на раносредњовековним европским минијатурама, заједно са флаутама.⁴⁷ Ако нису у рукама пастира као једини инструмент, јављају се са бубњевима, а покаткад и са још неким, углавном дувачким инструментима. Нису ретке представе замра у паровима.

има обе цеви цилиндричне, док су цеви ватиканског рукописа коничне. Ни држање свирала није исто. Идентичан је, међутим, начин на који су оба свирача ухватила инструмент: једном руком чврсто обухватајући једну свиралу целом шаком, а другом држећи другу флауту само кажипрстом и средњим прстом пребаченим преко корпуса, док га са доње стране придржавају осталим прстима. Сличне су градачкој и друге двоструке флауте средњег века (E. Buhle, op.cit, tab. 9; R. Hammerstein, op.cit, ill. 57).

⁴³ W. Bachmann, *Die Anfänge...*, ill. 4, 85.

⁴⁴ Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, Paris, 1927, 1910, ill. 155; G. Millet, *Monuments...*, tab. 82, ill.2: tab. 119, ill. 1; tab. 263, ill. 2.

⁴⁵ E. Buhle, op. cit., tabl. 12; F. Harrison and J. Rimer, op. cit., ill. 80.

⁴⁶ Упореди Н. G. Farmer, op. Cit., ill. 5, 16.

⁴⁷ *Ibidem*, 45.

Пољски ренесансни шалмај⁴⁸ је по облику најближи инструмент крушедолском дувачком инструменту (1317–1318), који би могао да припада породици шалмаја, тачније врсти бомбарде.

Посматрајући, у закључку, приспеће музичких инструмената на тло Србије и Македоније, указујемо на лире и тубе које представљају античко наслеђе, затим S-трубе које су по свој прилици следиле путеве западноевропске уметности, али можда и Блиског истока, потом на даире, таламбасе, скоро све врсте лаута, ребек, кепенце и шалмаје облика замра, који су дошли са Оријента, док је ангуларна харфа, готово у неизмењеном виду, постојала и у оријенталној антици и у средњем веку.

Roksanda Pejović

MUSICAL INSTRUMENTS DEPICTED IN MEDIEVAL SERBIAN ART UNDER ORIENTAL AND WESTERN INFLUENCES

(Summary)

Researching musical instruments on frescoes, miniatures, icons and sculptural decorations of Mediaeval Serbian art, painted and sculptured in the manner of Byzantine art, we discover Oriental and Western influences. Musical instruments arriving from the Orient were unchanged for centuries and those from West Europe were mainly used in the Middle Ages or the Renaissance.

Oriental and Western influences can be observed on instruments of all families – idiophones, membranophones, bowed and string instruments, as well as on aerophones. The same form of some crotales and cymbals can be found both in Oriental and Western art, the majority of membranophones are of Oriental origin, but the tambourine on Bođani frescoes originated in West Europe. Lyres and angular harps are close to Antique tradition. Some bowed instruments, psalteries, lutes, harps, short horns, buisines and shawms have Oriental patterns and other instruments of these families accepted Western shapes. There are, as well, same kinds of bowed instruments and S-trumpets peculiar for both continents.

UDC 681.816(093.35)(497.11)"653":73/75

⁴⁸ J. Banach, *Tematy muzyczne w plastyce polskiej*, Krakow, 1956, ill. 4.